

IV. FEJEZET.

Sárrét—Kiskalota.

1. Királyi és középbirtokos falvak. 2. A Zóvárd nemzetség birtokai. 3. A herpályi uradalom. 4. A Gyóvad nem települési területe. 5. Honpázmány-birtokok.

A Sárrét, Berettyó, Kiskörös és Sebeskörös közti vidék települési és népi viszonyai nagyon hasonlítanak a Nyír—Érmellék—Cserhátéihoz. Itt is a királyi hatalmat tekinthetjük a legjelentősebb telepítési tényezőnek, bár a benépesítés munkájából a nemzetségek is alaposan kivették részüket. Kettőjük mellé szinte teljesen egyenlő félként csatlakozik a meglehetősen bizonytalan eredetű középbirtokosság. Sajnos, ennek szerepe a korai adatok hiányossága miatt, a királyi váruradalomtól kellőképpen nem választható el. A nemzetségi birtokok a Nagysárrét nádasai között, a Berettyó mocsaras partján és a Sebeskörös tarjáni kanyaránál terültek el. Az előbbi helyen a Zóvárd-birtokokhoz a herpályi uradalom falvai és a Honpázmányok települési területei csatlakoztak, Gáborjánál pedig a Gyóvad nem jószága ékelődött közbe. A Sebeskörösnél újra Honpázmány-birtokokat találunk. A királyi vagy középbirtokos falvak zöme a Bihar előtti síkon állott és onnan nyúlott egy településsor a nemzetiségi birtokok közé ékelődve egészen a Sárrét szívéig, Nagybjomig.

A vidék a keleti részén álló Bihar várával együtt már a honfoglaláskor a magyarság szállásterülete lett, amint azt a Névtelen jegyző elbeszélésén kívül a Hencidán és Biharon feltárt honfoglaláskori sírmezők is bizonyítják.¹ A védelmet nyújtó vár a körülötte kialakult telepek magva volt. Központi szerepét megtartotta a Szent István által megalapított királyi megyében és azzal, hogy a keleti részen felállított püspökség első székhelye is itt volt, környéke a későbbi nemesi megye tör-

¹ Scriptoros, I. 59. és k. 1. és Fettich N.: A honfoglaló magyarság fém-művessége. (Archeológia Hungarica, XXI. 95. és k. 1.) Bpest, 1937. – Karácsonyi beszámolója az 1903/09. Évkönyvben.

zse lett.² A korai megszállást bizonyítja az egész terület településének képe. A hamar megindult kultúrmunka következtében a középkor végére talán a megye legnépesebb és leggazdagabb területe lett.

1. A mai sárréti járás — mint már előbb kifejtettük, — csak a XV. században került át végleg megyénkbe. A legrégebbi időkben azonban, körülbelül a tatárjárásig, jó része ide tartozott. Ez a körülmény arra utal, hogy a három megye, Szabolcs—Békés—Bihar találkozásánál fekvő terület benépesítése főként Biharból történt. A Nagysárrét nádasaitól, lapjaitól befolyásolt közlekedési lehetőségek is ebbe az irányba irányíthatták a fejlődést. A Berettyó közelében lévő néhány községet a bihari királyi uradalom ültette meg. 1215-ben Bajomban oklevelesen bizonyíthatólag királyi várnépek laktak, de már ugyanekkor a falu másik felében a várszervezetbe nem tartozó birtokosok éltek.³ Az utóbbiak talán a későbbi, Sartyi-vánvecse nembeli Bajomi familia őseinek tekinthetők. A XIII. századi átalakulás után a castrensisek faluja is a nemzetségi lett.⁴ Az idézett feljegyzésből úgy látszik, hogy Bábé is egykor valami kapcsolatban állott a bihari várbirokkal és a nádlási, halászlási joguk ezért volt 1215-ig osztatlan a bajomi királyi népekével. Akkori birtokosainak társadalmi helyzetét pontosan nem ismerjük. Várjobbágyok nem lehettek, mert azokat „Bichorienses” néven⁵ külön megemlítik s így csak jómódjukból következtetve tartjuk őket királyi servienseknek. A Rábéi család későbbi helyzete is erősíti ezt a feltevést. Hasonló eredetű lehetett Torda is. 1221-ben a bihari várjobbágyok a tordai monostor három jobbágyáról azt állították, hogy azok a várnépek közé tartoznak.⁶ A monostor kegyura és apátja esküvel bizonyították a vád hamisságát. A nemzetségekre jellemző monostor és kegyuraság csak látszólag szól a serviens eredet ellen, mert azoknak is volt falujuk egyháza felett kegyúri joguk.⁷ Ezt a feltevést nagyon erősítené, ha a XIII. század eleji tulajdonosok és a későbbi Tordai család közötti kapcsolatokat határozottan ki tudnók mutatni, mert akkor érvelésünknel a birtokviszonyaikra is hivatkozhatnánk. Korai adatok hiányában csak gondolhatjuk, hogy Báránd szintén királyi területen alakult ki még a XIII.

² Hóman—Szekfű, I. 211. l. — Holub J.: A királyi vármegyék eredete. (Szent István Emlékkönyv, II. 75. és k. l.)

³ VárReg. 148.

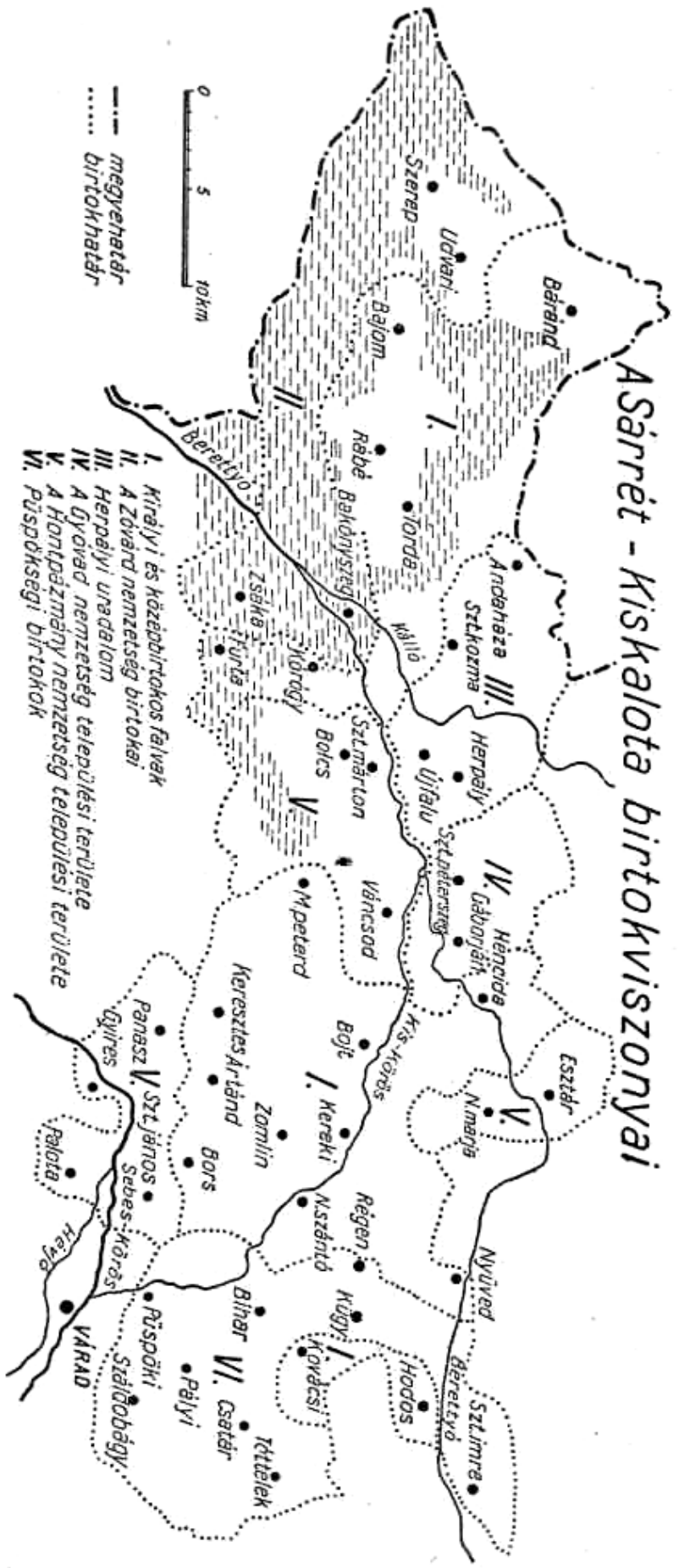
⁴ 1342: Anjou, IV. 232. l.

⁵ 1219: VárReg. 199.

⁶ VárReg. 315.

⁷ L. az aranybullát: „Super populos eciam ecclesiarum ipsorum (sc. servientium) nullam penitus collectam faciemus.” Enchiridion, 136. l. A szöveg értelmezéséhez l. Mályusz E.: A karizmatikus királyság (Társadalomtudomány, 1934. 170. l.) Példaként megyénkből hivatkozhatunk a kötegyáni jobbágyfiukra, akiknek községük temploma felett kegyúri joguk volt. (VárReg. 361.)

A Sárret - Kiskalota birtokviszonyai

- I. Királyi és középúrbirtokos falvak
- II. A Zóvárd nemzetség birtokai
- III. Herpályi uradalom
- IV. A Gyökér nemzetség települési területe
- V. A Horcpázmány nemzetség települési területe
- VI. Püspökségi birtokok

4. sz. vázlat.

század előtt és innen került később a váradi püspök birtokába. Dancsháza talán Rábé határában települt meg a XIV. század derekán.

A királyi ispánság telepítő tevékenysége még világosabban megmutatkozik a bihari földvár körüli síkságon. A középkorban itt állott és részben ma is meglévő falvokról több-kevesebb bizonyossággal kimutatható, hogy alapjukat a királyi magángazdaság népei rakták le. Az egyháziak kezére jutott községek kivételével, melyekkel később külön foglalkozunk, a most megismerendő falvak az uradalom felbomlása idején várjobbágyok, királyi serviensek, egyszóval jobbmódú katonáskodó szabadok tulajdonába kerültek. Új gazdáik a XIII. századi változások kohójában — eredetükre való tekintet nélkül — egységes, jómagabíró középnemesi osztályba olvadtak össze.⁸ Ez a réteg lett a kialakuló nemesi vármegye egyik fő alkotóeleme és mivel társadalmi súlyát vagyónállagának szerencsés módon való megőrzésével biztosítani tudta, később is vezető szerepet játszott a szervezet életében. Közülük került ki a szolgabírák, esküdtek, alispánok legnagyobb része. A települési egységet veszteség csak néhány berettyómenti, az egyházi és világi nagybirtok közé beszorult község leszakadásával érte. Egyébként nagy állandóság tapasztalható birtokállományában, ami természetesen hatással volt a népi viszonyok alakulására is.

A Szalárdtól nyugatra fekvő terület benépesülését vizsgálva, határozott adataink vannak a királyi uradalom telepítő tevékenységére. A vár jobbágy származású Hodosi Jakó család itteni két faluja, Hodos és Kovácsi, egész bizonyosan készen került a familia tulajdonába. Bár mindkettőt a XIII. század végéről fennmaradt püspöki tizedjegyzék említi először,⁹ megtelepítésük közvetlen a királyi ispánság megszervezése utáni időkbe tehető. A bihari vár sáncai alá épült Kovácsit először a vidék gazdasági és katonai középpontjában előforduló kovácsmunkák elvégzésére rendelt népek lakták. A XIII. század második felében kerülhetett Hodossal együtt a Jakó család őseihez. 1268-ban még királyi birtok lehetett, mert a familia királyi serviensek közé emelt ősei nem innen származtatták magukat.¹⁰ 1307-ben azonban Süvegd határjárásakor már mint szomszédok működtek közre.¹¹ A XV. század közepére az új tulajdonosok két tanyaszerű település: Mezőtelek és Domoszló létrehozásával járultak hozzá a táj végleges kialakításához.

1202 körül még a bihari várhoz tartozott az a terület, me-

⁸ Mályusz E.: Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn. (L'organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime. III. Louvain, 1939.) 23. és k. l.

⁹ 1291: Jakubovich, 298. és 358. l.

¹⁰ Csáky, I. 10. l.

¹¹ Dl. 31063.

lyen később Mezőfalvát találjuk.¹² A XIII. század folyamán települt meg, de adatok hiányában nem dönthető el, hogy nemes birtokosai lakatlanul kapták-e a földet a királytól, vagy pedig már állott rajta valami település. Végleges helyét a XV. század elején a Csákyak adorjáni uradalmában találta meg.¹³ Még homályosabb Kügy, Nyüved, Kerekegyház és Maróc eredete. Nyüvedet a XII. század végén vásárolta meg bizonyos Olivér fia Kügynek az anyja, tehát akkor már nem volt várbirtok.¹⁴ Különösen Nyüved és Kügy esetében nagyon valószínű, hogy alapítói királyi serviensek. Kügy megalapítója kétségtelenül az 1213-ban Nyüvedhez annyira ragaszkodó Quid comes volt. A XV. században Nyüveden és Kügyön a Csákyak, Kerekegyházán pedig az Ómarjaiak vetették meg a lábukat,¹⁵ de egyik község sem veszett el teljesen a középnemesség számára, mert mindegyikben maradt egy-egy rész a régi gazdák kezén is.

Bihartól nyugat felé, a nemzetségi birtok közé ékelődő falusor eredetének vizsgálatánál az előbbihez hasonló kérdések várnak feleletre. Amint a középbirtokosság eredetét illetőleg sejtésekre vagyunk utalva, éppen úgy e községek keletkezését sem látjuk világosan. A két kérdés ugyanis legszorosabb kapcsolatban áll egymással. A XIII. század első évtizedeiben ezek a falvak egy-két kivétellel már mind állottak, írásos emlékek őrzik nevüket, — a legtöbb esetben, sajnos, semmi mást nem. A XIII. század végén kialakult nemesi osztály a királyi várszervezet vezetőelemeiből, az ú.n. várjobbágyokból és korábban a király familiájába lépett, jómódú katonáskodó szabadokból, az ú. n. serviensekből tevődött össze.¹⁶ E falvak megtelepülésénél is hihetőleg ilyen kettősség volna megfigyelhető, ha lennének korábbi okleveleink. Minthogy azonban összefüggő levéltári anyagunk tulajdonképpen a nagy változások lezajlása után, a XIII. század legvégével kezdődik, az eredeti állapot pontos megismerése teljességgel lehetetlen.

Annak a számra is jelentékeny csoportnak, melyet a hasonlóság alapján „középbirtokosság, középnemesség” néven emlegetünk, több rétege volt. Nem egyszínű és egységes társadalmi osztályról van itt szó, hanem egy bőfokozatú sorról, mely a nagybirtokosoktól egészen a kispemességig ért. A családok eredete sem volt egy, a fejlődés pedig a különbségeket hol mélyítette, hol csökkentette. Új elemek emelkedtek, mások süllyedtek és így egy-egy falu s a benne birtokos család helyzetét a gyér adatok világánál pontosan nem tudjuk kijelölni: ezért

¹² Szentpétery, 65.

¹³ 1421: Csáky, I; 314. l.

¹⁴ 1202: Szentpétery, 65. — 1213: VárReg. 19.

¹⁵ 1416: L. o. lt. 51. — 1448: Csáky, I. 390. l. — 1474: Vay, 1270. — 1398: Muz. törzs. 7. — 1487: Dl. 26648.

¹⁶ Mályusz id. m. Louvain, 1939. 26. l.

szükséges egy tágabb, összefogó keret felállítása. A hullámban azonban van valami törvényszerűség. Az eredet hatását szeretnénk látni abban, hogy egyes családok, mint az Ártándiak, a XVI. század elejére nagybirtokosokká lettek, míg mások, mondjuk a Mezőpeterdiek vagy még inkább a Kórógyiak, szinte a kismanesség közé süllyedtek. Bár a fejlődést irányító erők legtöbbjét nem tudjuk megfigyelni, az egész település sorsára döntőnek az eredetet tartjuk. A nagyhatárú, életerős és terjeszkedő települések minden valószínűség szerint más erőknek köszönik létüket, mint a szűkhatárú, sok esetben a XV. század végére elpusztásodott falvak. Nem tekinthető minden esetben királyi adománynak az a birtoktöbblet, amellyel egy-egy család kiemelkedett az átlag közül. Az izmos középbirtokos réteg kétségtelenül nemcsak a várispánság felemelkedett elemeiből alakult ki, hanem benne kell keresnünk a honfoglaló szabadok laszármazottait is, akik mint királyi serviensek megőrizték függetlenségüket. Az utóbbiak is kaphattak a királytól birtokot s így a serviens-várjobbágy elemek különben is nagyon bizonytalan szétválasztása után sem tudnánk pontosan, hogy egy település az adományozás előtt, vagy után keletkezett-e. Ezért kell a középbirtokos-falvakat együtt tárgyalni.

A megyére vonatkozó két legkorábbi, XII. századi oklevélből¹⁷ láthatjuk, hogy a kiskörösmenti síkságon jelentős várbirtokok voltak. Géza herceg 1075-ben a bihari ispánság határszélén levő Ártándot az általa alapított garamszentbenedeki bencés kolostornak adományozta. A Sebeskörösön lehúzó nagy tölgyerdőbe települt községben akkor 120 szolgaháztartás volt, melyeknek lakói disznótenyésztéssel, méhészkedéssel foglalkoztak. Nagy határából a XIII. század elején a leleszi premontrei prépostság is kapott két ekealja földet.¹⁸ A tatárjárás utáni időkben a távol élő gazdák birtokát egyik szomszédos család tagjai, valószínűleg a későbbi Ártándiak ősei kaparintották meg¹⁹ s ezzel fejlődése egy lett a környezetével. A korai időből idézett számszerű adat érzékelteti a királyi vár körüli területek gyors és sűrű betelepülését.

A középkorban Bihar mellett állott Szeben nevét a magyarság talán az itt talált szláv töredékektől vette át s így a királyi uradalom egyik korai falujának tekinthetjük.²⁰ A XIII. században részben egy szegény nemescsalád, részben pedig a váradelőhegyi konvent kapta meg.²¹ A Báthoryaknál nemes-serviens Szebeni László 1335-ben birtokát patrónusainak volt kénytelen cserébe adni, akik 1340-ben a rokonuk által alapított

¹⁷ Knauz, I. 55. l. — Szentpétery, 65.

¹⁸ Jvári t. lvt. Lel. rész. 1334. é. á. i.

¹⁹ 1334: Knauz, III; .253. l.

²⁰ Kniezsa I. szíves közlése.

²¹ 1335: Anjou, III. 130. l.

váradai klarissza kolostornak adományozták²² és a falu ezzel új közösségbe lépett.

Együtt alakult ki Kis-, Nagyzomlin és Séptely. Zomlin benépesülése kezdetét szláv neve és a XIII. század legelejétől kezdve reánk maradt okleveles említések alapján a legkorábbi települési rétegbe kell helyeznünk.²³ Még a XIII. század előtt felépült Séptely, végül a következő század legelején Kiszomlin alapításával zárult le a terület fejlődése. Nagyzomlinban az egyházi nagybirtok korán megvetette a lábát, a másik két falu azonban mindvégig conditionarius nemes gazdáié maradt.

Várföldön alakult ki a XIII. század előtt Bors, de 1215-ben egy része már püspöki birtok,²⁴ másik részét pedig még abban a században a Sartyivánvecse nemzetség szerezte meg.²⁵ A nemzetség itteni ága, a Borsi család, jól beilleszkedett a közép-nemes környezetbe. A várszervezet bomlása előtt, a XIII. század elején keletkezett Úzfalva, másnéven Kékes, melynek fejlődése kissé elhajlott a hasonló eredetű községektől és több nagybirtokos kezén keresztülmenve, a XIV. század végére majdnem teljesen a váradai káptalan birtokába került.²⁶

Mezőpeterd kezdeteibe korai bizonyító anyag hiányában is bevilágít a régebben használatos Fegyvernekpeterd elnevezés.²⁷ Lakói ugyanis a várispánság katonáskodó népeleméhez tartoztak s fegyveres szolgálatuk révén emelkedtek a nemességbe. Birtokosai a kismemességhez közeledő vagyoni színvonalon éltek. Ugyancsak a katonáskodás emelte a kialakuló nemesség soraiba a déteri királyi pohárnokokat. 1252-ben IV. Béla király több déteri királyi pohárnokot, akik saját fegyverzetükben vettek részt a morvaországi hadjáratban, a királyi vitézek közé emelt.²⁸ Ezek közül való lehetett az a Bálint is, akiről a XIII. század második felében alapított Bálintteleke falu nevét kapta.²⁹ Az eredetileg is kicsiny birtok szűk határa kettészakadva, mindkét települést megfosztotta annak a lehetőségétől, hogy a körülötte kialakuló bönépeségű nagybirtokkal szemben sikeresen védekezhessék. Sorsa így csakis beolvadás lehetett, ami a XV. században meg is történt.

A Kórógyi nemesek sorsát figyelve, fel kell tételeznünk, hogy az ő falujuk is várföldön alakult ki. A közép-birtokosság legszegényebb rétegét alkották, szinte közelebb állottak a kismemességhez, mint a közép-nemességhez. Amikor pedig a XV.

²² 1340: Fejér VIII/4. 452. l.

²³ 1208: VárReg. 2., 137.

²⁴ 1215: VárReg. 132.

²⁵ 1319: Anjou, I. 497. l.

²⁶ 1320: Dl. 29112. — 1348: Zichy, II. 321. l. Stat. 36. l.

²⁷ 1382: Dl. 30725.

²⁸ Wenzel, VII. 342. l.

²⁹ 1291: Jakubovich, 301. l.

század végén határuk egy részét a Tordaiak szerezték meg, egészen kismemesi életszínvonalra süllyedtek.

Az alábbi falvak a középbirtokosság jobbmódú rétegeinek települései voltak. Alapítóik talán jórészt nem is a királyi uradalom népei voltak, vagy legalább is igen korán kiszakadtak az ispánságból. Sálhida már akkor magánbirtok volt, amikor a Hontpázmányok a Berettyó mentén kelet felé terjeszkedni kezdtek, mert határa a Váncsodig nyúló nemzetségi uradalmuktól elválasztotta a marjai és esztári részüket. Sálhida területén alakult ki a XIII—XIV. század fordulóján Hencida, amely talán a felosztott falu egyik önállósult része. A fiatal település életképesebbnek bizonyult és a XVI. század közepére az elsorvadó anyaközséget felszívta. A királyi ispánságtól függetlenül keletkeztek Bojt és Nagykereki, mindkettő még a XIII. század előtt.³⁰ Az utóbbi valószínűleg az Ártándi család alapítása és ősi fészke. Kis- és Nagyszántó minden jel szerint már kifejlődve kerültek a királyi birtokok közül a XIII. század derekán az Ördög familia tulajdonába. Ádámiról határozottan tudjuk, hogy 1202 előtt települt, bizonyos Pata fia Ádámától nyerte nevét és alapítójául ez a Pata tekintendő.³¹ A XVI. század elejére mind a három falu a kialakuló Ártándi-birtoktestbe olvadt. Hihetőleg korábban várföld volt az a terület, melyen a XIII. század második felében akkori birtokosa, bizonyos Benke, a róla nevezett Benkefalvát megalapította.³² A tatárjárásban gazdáját vesztett Szentimrével együtt a váradi püspökség szerezte meg.

A hegyek lábánál elterülő síkságra, valamint a síkra néző lejtőkre épült községek a váradi egyház birtokába kerültek. A falvak alapját itt is a királyi uradalom rakta le s az új gazdák az ispánság törzsbirtokait annyira benépesült állapotban kapták meg, hogy századokon át tartó birtoklásuk alatt alig egynéhány kisebb települést hoztak rajta létre. Ez a terület a királyi ispánságnak és még előbb a magyarok által itt talált szervezetnek a törzse volt. Feltételezhetjük tehát, hogy a honfoglalás korában is itt volt legsűrűbb a lakosság. A Bihar mellett ma is meglévő földvár már a honfoglalás előtt védelmi és szervezeti központ, mivel pedig Szent István, ahol lehetett, a régi alapokon épített tovább,³³ Bihar lett a Körösök közti királyi birtokok középpontja, az egyházi igazgatás első székhelye. Neve a magyarban és bolgár-törökben is használatos bolgár-szláv személynév.³⁴

Bolgár-szláv néptöredék alapította a Bihar mögötti dom-

³⁰ 1208: VárReg. 2., 110.

³¹ 1202: Szentpétery, 65. — 1213: VárReg. 15., 110. — 1236: Kubinyi, I. 13. l. 1500: Dl. 2680.

³² 1307: Dl. 31063. — 1310: Muz. törzs. 9.

³³ Holub J.: A királyi vármegyék eredete. (Szent István Emlékkönyv, II. 73. l.)

³⁴ Melich Honf. Mo. 224. l.

bok közé húzódott Csatárt. Neve a szláv sčitary szóból jön, ami paizskészítőket jelent.³⁵ Első lakói a közeli várban szolgáló fegyverkovácsok lehettek. A bihari vár felett emelkedő lejtőket a magyarságnak már katonai okokból is igen korán meg kellett szállania. A Sebeskörös völgye szájánál, a jobbparti hegyek legmagasabb pontján települt meg Száldobágy. A nehezen megközelíthető helyre, erdő közé épült községet a XIII.³⁶ század elejétől kezdve emlegetik forrásaink, de éppen szokatlan fekvéséből következik, hogy lakóit igen korán katonai célból valami felsőbb hatalom kényszerítette ide, amikor a Kösmő völgye még nem népesült be. 1236-ban is várszervezetbe tartozó népek lakták.³⁷

A XII. század vége előtt kiszakították a bihari vár földjei közül Régent, melyet az aradi egyház kapott adományul.³⁸ Valószínűleg a tatárjárás után világiak kezére került, míg végül 1313 körül a váradi püspökség szerezte meg.³⁹ A királyi uradalom XIII. század előtti megüledésű falvai közül a Berettyó melletti Vajda korán a püspökség birtokába került, Süvegdet pedig a XIV. század derekán szerezték meg másodkézből.⁴⁰ A mai Biharkeresztes, régebbi nevén Fancsal, első lakói királyi udvarnokok voltak.⁴¹ A XIII. század második felében a váradi egyház szerezte meg. Az itteni királyi népek emlékét sokáig őrizte a Bors határába olvadt Udvarnokteleke pusztá.⁴² A XIII. század második felében kezdődött meg a Kösmő patak völgyének a benépesülése, illetve az itteni pásztortanyáknak állandó lakóhelyekké való átalakulása. Pályi és Újlak a század fordulóján már állottak. Pályi volt később a nemesség gyűléseinek, elsősorban a nádori congregatióknak a színhelye.⁴³

A XIII. században, a felbomlás előtt álló szervezet még három falut hozott itt létre: Tamásit, Latabárt és Tótteleket. A mai Paptamási 1202—1291. között keletkezett és a király kezéből közvetlenül szállott a püspökségre. Latabárt alighanem a Váradi Regesztrumban 1221-ben szereplő Latibár vitéz alapította.⁴⁴ A két előbbit az uradalom kirajzó népszaporulata építette fel, Tótteleket azonban idegenből idehozott szláv telepésekkel ültették meg. A Szent László király kijelölte új püspökségi székhellyel adott területen alakult ki már az egyházi birtokosok munkájával a XI—XII. század fordulóján Püspöki.

³⁵ Iczkovits E.: Az erdélyi Fehér vármegye a középkorban. (Népiség- és településtörténeti értekezések. 2.) Bpest, 1939. 52. l.

³⁶ 1226: VárReg. 351.

³⁷ 1236: Kubinyi, I, 13. l.

³⁸ 1202: Szentpétery, 65.

³⁹ 1313: Muz. törzs. 10.

⁴⁰ Jakubovich, 299. l. — 1357: Anjou, VI. 581. l.

⁴¹ 1221: VárReg. 285.

⁴² 1319: Anjou, I. 497. l.

⁴³ 1334: Ujh. Dl. 38148. — Dl. 26555. és 26669.

⁴⁴ VárReg. 318.

A felsorolt falvak többnyire a királyi uradalom bomlása után kerültek a váradi egyház tulajdonába. A Sebesköröstől északra tehát az egyházi nagybirtok korántsem olyan fontos telepítési tényező, mint a megye déli részében. Telepítő munkásságát csupán a népes Bihar és Püspöki XIV—XV. századi kirajzásának tekinthető Mocsmolna és Morháza hirdeti.

Ezek a községek kezdetben — szinte kivétel nélkül — kapcsolatban állottak a királyi várszervezettel. A szabad magyarok adatokkal nem érzékeltethető tevékenységén kívül a vidék benépesítésében főként a királyi ispánság működött közre. A hatalmas iramú telepítés már a XIII. század elejére lezárult, úgyhogy a várispánság felbomlása után a községek száma alig szaporodott néhányval. A királyi uradalom által végzett munkát csak akkor értékelhetjük igazán, ha tudjuk, hogy mit talált készen, melyen tovább építhetett és mi teljesen az ő alapítása. Ez pedig már a falvakat megülő lakosság nemzetiségének kérdésével függ össze.

A Körösök vidékét birtokába vevő magyarság az itteni államszervezet megtörése után nem irtotta ki a lakosságot. A fennmaradt néptörödékek tulajdonítható a korai szláv helyneveknek a magyarságra való átszarmaztatása. Bihar, Csatár, Zomlin, Maróc és Ártánd, régi nevén Rikalch látszanak olyanoknak, ahol némi szláv lakosság fennmaradt.⁴⁵ Ennek csekély voltát éppen az átörökített falnevek kis száma bizonyítja. Érdekes, hogy a leghosszabb életű folyónevek mind magyarok. Ha a szlávok és a magyarság arányát érzékeltetni akarjuk, az öt szláv falnév mellé oda kell állítanunk az ispánság által alapított 44 nem szláv települést, amelyek közül a bizonytalan nevűek⁴⁶ leszámítása után, 36 kétségtelenül magyar. A magyarság döntő számbeli fölényének tulajdonítható, hogy az idegen lakosság szinte nyomtalanul felszívódott. Akár a középkorból fennmaradt névsortörödékeket, akár a XVI. századból ismeretes teljesebb összeírásokat vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a terület lakossága teljes egészében magyar volt. A bizonytalan nevűek aránylag nagy száma ne tévesszen meg bennünket. A középkorban a korai kialakulatlan névalakok rontják le az arányt, a XVI. századi összeírások már a valóságnak megfelelőbb képet adnak, de még jobban megközelítené az igazságot, ha feltüntetnék, hogy hány családnév alatt élt ez a bizonytalan tömeg. Azt tapasztalnánk ugyanis, hogy nagyrészüik népnévből (Tóth, Rác, Oláh, Török, Tatár) képzett és a magyar tengerbe sodródott idegenek emlékét őrzi.⁴⁷

Ilyen néptörödékeket a magyarság állandóan olvasztott

⁴⁵ Kniezsa, i. m. 414. l.

⁴⁶ Alba, Rojt, Déter, Rabé, Séptely, Szeben, Tóttelek, Vajda, — Kniezsa I. osztályozás.

⁴⁷ Mályusz E.: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt (Magyar Művelődéstörténet. II. 112. 1.) V. ö. Mályusz id. m. Századok, 1939. 402. l.

magába, de jelentősebb keveredésről az itt talált lakosság felszívódása után egészen a török pusztítás kezdetéig nem lehet szó. A XV. században itt-ott török elől menekülő délszlávok telepedtek meg,⁴⁸ de annyira szétszórtan, hogy beolvadásuk gyorsan bekövetkezett. Talán ilyen menekültek építették Biharon a XVI. század végén említett Tót utcát.⁴⁹ A románság beszivárgása is teljesen jelentéktelen. Egy-egy ember ment le a síkságra szerencsét próbálni, de az új környezetben egyedül állva nem tarthatta meg nemzetiségét. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a magyarság a Réz alsó lejtőit korán birtokába vette és a terjeszkedő román népi erőknek előbb ezekkel a telepekkel kellett megküzdeniök. Egyedül Hodoson találunk 1588-ban szokatlanul sok bizonytalan név mellett határozott szláv nyomokat.⁵⁰ Minthogy a románság nagy része ekkor még szláv neveket használt, nem tudjuk eldönteni, hogy románoknak, vagy délszláv menekülteknek tartssuk-e őket. Mi inkább arra hajlanánk, hogy románokat lássunk bennük, akiket a régi megülésű magyar falu valami csapás miatt megritkult népe mellé akkoriban telepítettek le. A terület legnagyobb részét a magyarság vette először művelés alá, az itt talált szórványok hamar elmerültek a gyorsan szaporodó magyar falvak között és a XIII. században szétszakadozó királyi uradalom már egységesen magyar volt. A letöredezett részek, kerültek légyen azok a sokrétű középnemesség, vagy az egyházi nagybirtok tulajdonába, magyarságukat változatlanul megőrizték.

	Személynevek					Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi		M.	B.
	M.	I.	B.	M.	E.		
Alba — — — —	—	—	—	—	—	—	—
Ádám — — — —	16	—	—	3	—	—	—
Ártánd — — — —	46	—	3	3	2	—	—
Bajom — — — —	2	—	4	—	—	—	—
Bálintteleke — —	—	—	—	—	—	—	—
Báránd — — — —	—	—	—	—	—	—	—
Benkefalva — —	20	—	11	4	1	—	—
Bihar — — — —	2	—	—	209	26	4	—
Bojt — — — —	4	1	5	21	7	1	—
Bors — — — —	1	—	3	13	—	—	1
Csatár — — — —	1	—	—	85	10	—	—
Déter — — — —	—	—	—	—	—	—	—
Déter — — — —	—	—	3	—	—	2	—
Hencida — — —	—	—	—	11	4	—	—

⁴⁸ Kerekegyház, Kügy, Nyüved.

⁴⁹ 1588: Dec., gabona.

⁵⁰ Dec., gabona.

	Személynevek						Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi			M.	B.
	M.	I.	B.	M.	B.			
Hodos — — — —	4	—	2	24	16	1	1	
Kerekegyház — —	3	—	5	—	—	—	—	
Nagykereké — —	47	—	19	—	—	1	—	
Keresztes — — — —	—	—	—	25	2	—	—	
Kékes — — — — —	—	—	—	—	—	1	—	
Kórógy — — — —	—	—	—	—	—	1	—	
Kovácsi — — — —	—	—	1	4	—	—	—	
Pusztakovácsi —	8	—	4	—	—	3	3	
Kügy — — — — —	2	1	1	7	4	2	—	
Latabár — — — —	—	—	—	37	3	—	—	
Maróc — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	
Mezőfalva — — —	10	—	5	—	—	1	—	
Mocsmolna — — —	—	—	—	11	1	—	—	
Morcháza — — — —	—	—	—	20	3	—	—	
Nyüved — — — — —	3	—	6	8	4	—	—	
Hegyközpályi —	6	—	1	—	—	—	—	
Mezőpeterd — — —	—	—	—	9	2	10	—	
Püspöki — — — — —	5	—	—	68	8	—	—	
Rábé — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	
Régen — — — — —	18	—	48	25	9	—	—	
Sálhida — — — — —	1	—	—	—	—	—	—	
Séptely — — — — —	—	—	1	20	—	5	—	
Süvegd — — — — —	—	—	—	7	—	4	—	
Hegyközszáldobágy	2	—	1	22	6	—	—	
Kisszántó — — — —	—	—	—	12	3	—	—	
Nagyszántó — — —	6	—	1	4	—	5	—	
Szeben — — — — —	—	—	—	—	—	13	—	
Szentimre — — — —	2	—	—	—	—	—	—	
Tamási — — — — —	24	—	4	19	1	1	—	
Torda — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	
Tóttelek — — — — —	—	—	—	8	1	—	—	
Hegyközújlak — — —	—	—	—	74	12	—	—	
	233	2	128	753	125	55	5	

2. A másik fontos telepítési tényező, a nemzetségi nagybirtok, főként a Berettyó mentén és a Sebeskörös tarjáni kanyaránál végezte el a benépesítés munkáját.

A Berettyó Sárrétének hátságain, szigetein alakult ki a Zóvárdok birtoka. Kétségtelen, hogy első szállásterületük ez volt, mert itteni falvaikon mind a három águk osztozott.⁵¹ A Sárrét egészen különleges terepviszonyai okozhatták, hogy uradalmuk területileg nem teljesen egységes, hanem itt is, ott is

⁵¹ A nemzetségről általában 1. Karácsonyi: Nemzetségek, III. 149. 1.

befurakodott közéje egy-egy idegen falu. Birtokaik az ősi két-parti településnek megfelelően, a Sárrét mindkét széléig terjedtek.⁵² Uradalmuk súlypontja a középkorban Békés vármegyére⁵³ esett s falvaik csak a XV. század végén kerültek át Biharba. Ősi központjuk Szerep, ahol Szent György tiszteletére emelt nemzetségi monostoruk állott.⁵⁴ Már Anonymus is említi a Szerep-sárt, ami mellett a honfoglalók elhaladtak.⁵⁵ Tehát a Névtelen jegyző korában (XII. század vége) már mindenesetre állott itt valami település, mely valószínűleg a környék legismertebb faluja lehetett, hogy a Sárrétet éppen erről nevezte el. A Szerep név végelemzésben olyan szláv eredetű személynév, mely a magyarban és bolgár-törökben is használatos lehetett.⁵⁶ Ha a kétségtelenül magyar eredetű Zóvárd nemzetség tagjai átvették a nevet, bizonyos közvetítő szláv töredéket fel kell tételeznünk. Valamilyen települést kellett itt találniuk, hogy éppen ezt a helyet választották birtokaik középpontjául, közös temetkezési-helyül.

Már a nemzetség magyar szolganépe ülte meg a XIII. század előtt, mintegy a szállásbirtok keleti határának védelmére Orodot és Akát. A Zóvárdok népesítési munkájával párhuzamosan a királyi hatalom és más birtokosok is igyekeztek minél többet foglalni maguknak a Sárrét gazdtalan nádtengeréből. Az így keletkezett telepeket a Zóvárdok mindenféle módon megszerezni törekedtek. Igen korán, még a XIII. század előtt kaphatták meg a békési királyi népek alapította Udvarit. A tatárjárás után már csak vásárlás útján kerekíthették ki uradalmuk határát. Ebben az időben vették meg a század derekán élt Hontpázmány nembeli Izsó faluját, a birtokaik közé ékelődő Izsólakát vagyis a mai Zsákát.⁵⁷ A község nem sokkal azelőtt települhetett meg, úgyhogy kialakításában a Zóvárdoknak is volt részük. Kevéssel később vásárolták meg a Zsákával szomszédos Rétszentmiklóst. Ezen a most már egységes területen a nemzetség tovább folytatta a benépesítés munkáját. Még a XIII. század vége előtt települt meg Orod vagy Zsáka határában Csekehida. Létét a nehezen járható terep egyik átkelőhelyénél felállított vámnak köszönhetette. Ősi birtokukon alakult ki a XIII. század első felében Zsáka és Bakonszeg között Tancskereke. Alapítója az a Zóvárd nembeli Tancs volt, akinek Fülöp nevű fia 1283 körül maradék nélkül halt meg s birtokait a két másik ág örökölte.⁵⁸ A falvak szaporodó népe a XIV. szá-

⁵² A nemzetség egész sárréti telepítő munkásságával itt sem foglalkozhatunk. Csak a ma is meglevő községekről szólunk, az elpusztultakról nem.

⁵³ L. Karácsonyi: Békés vm. II.

⁵⁴ 1283: Wenzel, IX. 363. l.

⁵⁵ *Scriptores*, I. 70. l. „lutum Zerep”.

⁵⁶ Melich: *Honf. Mo.* 230—31. l.

⁵⁷ 1322: *Muz. törzs.* (1338. é. á. i. 29.)

⁵⁸ 1283: id. okl.

zadban Aka földjén létrehozta Bakonszeget. Alapos okból gondoljuk, hogy a két falu a XV. század második felében egybeolvadt és ettől kezdve csak mint Bakonszeg szerepel a forrásokban. Talán a nemzetség telepítése a Berettyószentmártontól délre feküdt Szentdienes. 1291-ben említik először s akkor a Zóvárdok Vécs ágának a birtoka.⁵⁹ Később azonban állandóan más családokat, elsősorban Barsa és Hontpázmány nembelieket találunk benne. A nemzetség terjeszkedése követte a magyarság előrenyomulását és így szerzett igen korán a Sebeskörös völgyében (Fudi) és a Feketekörös mentén birtokokat (Baj).

Itteni falvai két család között oszlottak meg: az Izsákaiak és Bessenyeiek között.⁶⁰ A túlságos elaprózódás veszélye tehát nem fenyegetett. A XV. század második felében szinte észrevétlenül csúszott át az egész birtok a felemelkedő Bajomiak kezébe,⁶¹ miután előzőleg Udvarit a váradi püspökség szerezte meg.

A vizek közti nehéz közlekedés lehet az oka, hogy a Zóvárd-birtokokon korán találunk pusztákat. Ezek több esetben igen korai megülesű helyek lehettek (Nyék) s talán valamikor egyházas községek voltak (Keményegyház).⁶² Később a lakosság nagyobb telepekbe tömörült s csak munkaidőben élt egykori szállásán.

A falvak lakosságának nemzetiségét bővebb adatok hiányában is meghatározza a községek neve és a Zóvárd nemzetség kétségtelenül magyar volta. A községek alapításánál — az egy Szerep⁶³ kivételével — szó sem lehet idegen népesség részvételéről. A lakosság névadatainak hiányában is sokatmondó bizonyíték van kezünkben arra, hogy a Sárrétet először a magyarság szállotta meg. Csekehida 1480-ból ismert tíz határnevének egyöntetű magyarsága a többi vele egy közösségben élő, összefüggő határu község népi viszonyaira is fényt vet. Egyéb rendkívül töredékes adataink mind ugyanezt mutatják.

3. A Berettyó jobbpartján Herpály körül állott egykori falvak közös eredetűek voltak. Minden jel szerint ezek is nemzetségi telepítésűek, de a benépesítő nemzetséget nem ismerjük. Herpály a XIII. század végén bizonyos Miklós bán birtoka volt,⁶⁴ akinek családi hovatartozását nem sikerült megállapítani. Jakubovich Emil, a püspöki tizedjegyzék kiadója a Gutkeled nem családfáján szereplő Miklós szlavóniai bánnal azonosítja,⁶⁵ azonban minden bizonyíték nélkül; feltevése nem valószínű, mivel a Gutkeledék itteni birtoklásáról nincs adat.

⁵⁹ Jakubovich, 299. l.

⁶⁰ Széll F.: A nagybesenyői Bessenyei család. (Turul, VII. (1889.) I. és k. l.)

⁶¹ 1458: Dl. 15291. — 1472: Dl. 17344.

⁶² 1350: Anjou, V. 366. l.

⁶³ Kniezsa I. szíves közlése.

⁶⁴ Jakubovich, 299. l.

⁶⁵ Jakubovich, 361. l.

A közös eredet azonban kétségtelen, mert a „Herpály tartozékai”-ként szereplő falvak az alapító család kihalta után is egyiséget alkottak. Ennek a korán elpusztult nemzetségnek a monostora lehetett az arányaival falusi templomokat felülmúló herpályi templomrom.⁶⁶

Az eredeti szállásterületen legelőször éppen Herpály alakult ki a XI—XII. század fordulóján és magja lett az egész uradalomnak. Háromhajós, kéttornyú, óromán stílusú bazilika-templomának a XII. század vége előtt kellett épülnie, mert 1222-ből írásbeli említés maradt róla.⁶⁷ Bár a nagyszabású építkezés a jelen esetben nem tekinthető teljesen a falu nagyságának mértékéül,⁶⁸ hanem inkább a birtokos nemzetség személyes ügyének, mégis következtethetünk belőle annyit, hogy a terület benépesülése már nem állott kezdeti fokon.

Herpálnál egy századdal később települt meg Andaháza, régi nevén Anda. A Kékkálló partjára épült falu a tatárpusztításnak áldozatul esett és csak a XIV. század elején alapították újra. A XIII. század utolsó negyedében a nemzetség községeinek száma Újfaluval gyarapodott. 1291-ben hallunk a Herpályon is birtokos Miklós bán új falujáról.⁶⁹ Ekkor már az egyházas helységek között sorolják fel, tehát nagyon lehetséges, hogy itt is valami tatárjáráskor megsemmisült falu újránépesítésével állunk szemben. A XIII. század végén, vagy a következő elején keletkezett Szentkozmadamján, melynek alapításáról érdekes hagyomány él: A falu a székelyek ellen küzdő magyaroknak segítséget hozó szent emlékére épült volna.⁷⁰ A terület benépesítése még két község megültetésével ebben a században befejeződött. Ekkor alakult ki Kengyel és Szentdemeter.

A telepítő nemzetség kihalta után a birtokosok elég gyorsan váltogatták egymást. A Domoszlóiak, Pásztóiak, Tarkóviek és Rozgonyiak, tehát mindig nagybirtokos családok voltak a földesurak⁷¹ s így a falvak mindvégig megmaradtak jobbágytartó községeknek.

A falunevek egytől-egyig magyarok, amiből az első telepések magyarságára következtethetünk. Nemzetiségi viszonyainak vizsgálatánál abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az uradalom falvaiból hatalmaskodások miatt több, időrendben egymást követő névsor maradt ránk, melyek egy-egy időpontban a lakosságnak legalább is jelentős részét mutatják be. A biztosan minősíthető nevek majdnem kizárólagosan magyar

⁶⁶ Némethy Gy.: A herpályi csonka torony, Évkönyv 1903/09. 14—20. l.

⁶⁷ VárReg. 333.

⁶⁸ Fekete Nagy A.: Településtörténet és egyháztörténet. (Századok, 1937. 417. és k. l., különösen 429 l.)

⁶⁹ Jakubovich, 299. l. „villa Nicolai bani noua”.

⁷⁰ Osváth P.: Biharvármegye sárréti járása. Nagyvárad, 1875. 81. és k. l.

⁷¹ 1372: Dl. 6072. és 24685. — 1425: Dl. 9169. — 1484: Dl. 18965. és 19166.

volta, de még inkább a földrajzi nevek egyöntetű bizonyosága okmányyszerűen megerősíti azt a sejthető tény, hogy a falvak magyar alapításúak és lakosságuk mindig is magyar volt. A megye mai közönségének köztudatában is meggyökeresedett az a felfogás, hogy a síkságot teljesen magyarok lakták. De talán mégsem lesz felesleges ezt hangsúlyozni, mert a falvak XV. századi lakóinak szinte teljes névsorát tudjuk itt bizonyíték gyanánt felsorakoztatni. A magyar nevek mellett igen tekintélyes a bizonytalanok száma, azonban ezek viselői is szinte kivétel nélkül magyarok lehettek s csak a minősíthetetlen latin nyelvű alak, vagy a felállított irányelvek folytán kerültek oda. (Tatár, Török, Besenyő.) A községeket megülő magyarságot a XV. század elején érte némi idegen becsapódás. Tudjuk, hogy a közeli Gáborján határában ekkor alakult egy Tótfalu nevű község⁷² és hogy a herpályi uradalom szomszédságában a rác despoták voltak a földesurak.⁷³ Bizonyos, hogy a „Tót” nevű jobbágyság szaporodása a községekben a török elől menekülő délszlávok beköltözésével állott kapcsolatban. A beszivárgás különösen Szentkozmadamjában figyelhető meg. 1425-ben egy új utcát említenek a faluban, melyet talán ezek a délszlávok laktak.⁷⁴ Az itt élő két szláv és hét „Tót” nevű család olyan jelentéktelen a nagyszámú magyar jobbágysággal szemben, hogy gyors beolvadásuk elkerülhetetlen volt.

A községek bő középkori névanyagának különböző szempontokból való vizsgálata azért is szükséges, mert segítségével több kérdésre kapunk feleletet. Dolgozatunk folyamán egyes falvak nemzetiségének meghatározásánál, ha adatok az illető községről nem maradtak, hivatkozunk a vele egy szervezetben, uradalomban lévő telepek nemzetiségére. Az a megfigyelés vezetett erre, hogy egy-egy összefüggő területen, mely földrajzilag is egységes, — tehát teljesen sík vagy hegyes —, a történetileg kialakult uradalmak népe általában egy nemzetiségű, mert az új telepeket a régebbi falvak szaporulata hozza létre a birtok határain belül. Az együvé tartozás éppen olyan döntő a falu nemzetiségi képének állandóságára, vagy változására, mint az új közösségbe jutás. Elég itt utalnunk a sólyomkői uradalomba került magyar települések elrománosodására. Az egy uradalom keretein belül lévő falvak belső keveredésének igazolására mellékeljük az azonos nevek névsorát és a helységnévből képzett valamennyi személynevet. Ezek összehasonlítása a falvak egymással való kapcsolata mellett rámutat a lakosság utánpótlásának területére is, mely a jelen esetben nagyjából a közvetlen környék. Az egy nevet viselőknek az időrendben egymás után következő névsorokban észlelhető szaporodása, állandó szereplése (pl. 1425-ben két Somogyi, 1473-ban öt Somogyi) a job-

⁷² 1405: Héderváry, I. 131. l.

⁷³ 1411: Zichy, VI. 146. l. — 1450: Dl. 14342.

⁷⁴ Dl. 11728.

bágylakosság állandó elemeit világítja meg. Egy-egy jellegzetes névnek az uradalom falvaiban való fokozatos elterjedése pedig a népesség belső hullámvásására, keveredésére vet világot.

<i>Herpály.</i> 1425.	<i>Újfal.</i> 1425.	<i>Andaháza</i> 1425.	<i>Szent-Kozma.</i> 1425.
Furtha	Bwlchy	Barandi	Byro
Isakay	2 Hodosy.	Wegh.	Buday
2 Ladany	1463.	1463.	Debrecheny
2 Somogy	Byro	Alfeldy	Kwn
Zabo.	Fwrthay	2 Bolchy	Saapy.
1463.	Zeres	Choncha	1463.
Almasdy	2 Thorday	Kewesdy	Chefy
Byro	Warga.	Mehesy	Fodor
Mehes	1473.	Zabo	Sapy
Olayws	2 Akay	Thwry	Zabo
Seres	2 Byro	Veg.	Thengeles
2 Somogy	Fwrthay	1479.	Warga
2 Warro	Seres	4 Bolchy	Weres.
Wanchody	5 Thorday.	Choncha	1479.
Weres.	1479.	Kewesdy	Erpaly
1473.	Akay	Mehesy	Farnasy
Chephey	6 Byro	Zabo	4 Kwn
Chonka	4 Fwrthay	Toth	Kochordy
Fwrthay	2 Fysthes	Thwry	Olayos
Kwn	Seres	Warga	3 Orros
2 Olayos	Zabo	Wegh.	Sasy
5 Somogy	Warro.		Symandj
Thyzay			Zabo
Toth			Thengeles
Warro			7 Toth
Wekerdy.			Wegh.
1479.			1487.
2 Fodor			Barsy
2 Kwn			2 Erdély
2 Somogy			Erpaly
3 Zentmiklosy			Feldesy
2 Toth			Fwrthay
3 Wanchodi			Fysthews
Warga			Fodor
Warro			Kwes
Weres.			Olayos
			2 Orrus
			2 Sasy
			Somoghy
			2 Symandy
			2 Thengeles
			5 Toth
			Wegh.

	Személynevek					Földrajzi nevek	
	középkori			XVI. századi		M.	B.
	M.	I.	B.	M.	B.		
Andaháza — — —	46	—	15	—	—	1	—
Herpály — — —	78	—	23	9	—	14	1
Kengyel — — —	6	—	1	—	—	—	—
Szentdemeter — —	—	—	—	—	—	—	—
Szentkozmadamján	88	3	34	—	—	—	—
Berettyóújfalu — —	54	—	7	—	—	—	2
	272	3	80	9	—	15	3

4. A Berettyó és Kiskörös összefolyásánál lévő mocsaras területen alakult ki a Gyóvadok gáborjáni uradalma. Ősi szállásterületük Zala és Somogy megyék határán, Nagykanizsától keletre terült el,⁷⁵ de bihari birtokuk is XI. század végi, XII. eleji szerzeményük lehetett, mert itt állott a közös ősükről elnevezett, Szent Mihály tiszteletére emelt monostoruk, amelyhez minden ágnak volt jussa. Legrégibb falujukat, Gáborjánt közös ősük, Gábor, másképpen Gáborján alapította a XII. század első felében. Ugyancsak ő építette fel a nemzetségi monostort is, melyről legkorábbi ismert adatunk 1217-ből való.⁷⁶

A XII. század második felében a két folyó közti zugban kialakult Szentpéterszeg. Nevét Szent Péter tiszteletére épült templomától kapta, mint az a feltűnésekor előforduló kettős elnevezéséből látszik.⁷⁷ A nemzetség, a legősibb települési szokásnak megfelelően, a Berettyó balpartján is megszállott egy részt. Ennek benépesítésére a XIII. század derekán került a sor, amikor szolganépeikkel megalapították Keresztúrt. 1285-ben már a Szent Kereszt tiszteletére emelt templomát is említik,⁷⁸ tehát kialakulása akkor már befejeződött. Nevét temploma patrocíniumától vette. Keresztúr megültetésével a nemzetség telepítő munkája befejeződött. A század utolsó negyedében kitört belháború egyik állandó színtere éppen megyénk lett s így a békés munka meg-megszakadt. Különösen megnehezedett az olyan birtokok helyzete, melyeknek a gazdái, mint a gáborjáni uradalomé is, nem éltek itt állandóan. Így esett a Gyóvad nemzetség birtoka a Geregye nembeli Ácho harácsolásának áldozatául. A Geregyék leverése után IV. László király a lázadók elkobozott jószágai közül ezt a Barsa nemzetség tagjainak adományozta, akik 1285-ben rokonuknak, Rofain bánnak adták, ő pedig 1311-ben Debreceni Dózsának ajándékozta.⁷⁹ A Gyóvad nemzetség tagjai csak a belviszályok lecsendesítése után, a XIV. században, tudták a jószághoz való jussu-

⁷⁵ Karácsonyi: Nemzetségek, II. 91. és k. 1.

⁷⁶ VárReg. 166.

⁷⁷ 285—1311: Zichy, I. 63., 113. 1.

⁷⁸ Id. okl.

⁷⁹ 1285. és 1311. id. okl.

kat bebizonyítani. Végül 1340-ben Dózsa nádor fiai az egész gáborjáni uradalmat megvásárolták.⁸⁰ Csak ekkor kerülhetett sor a telepítés folytatására.

Már a nádor fiai ültették meg az 1405-ben feltűnő Tótfalut.⁸¹ A XIV. század végén kihalt a nagy szerepet játszó család férfiága s hatalmas birtokai a koronára szállottak.⁸² 1405-ben Garai nádor a familia nőtagjainak visszaítélte a Debreceni László halálával koronára szállott birtokokból Gáborjánt és Tornát, azzal az indokolással, hogy ezeknek a falvaknak nem örökölt, hanem vásárolt voltát ők oklevelekkel igazolták.⁸³ Még abban az évben be is vezették az új tulajdonosokat, akik aztán a községeket maguk között felosztották. Ekkor találkozzunk először Tótfaluvval, melyet mint az oklevél mondja, a gáborjáni monostor mellett mostanában alapítottak.⁸⁴ A Debreceni-leszármazottak jogaik igazolására egy 1341-ben kelt oklevelet mutattak be a nádornak, mellyel bizonyították, hogy Gáborján vásárolt birtok.⁸⁵ Bár az oklevélben nincs szó Tótfaluról, ez, úgy látszik, olyan új település volt, melyről akkor még — t.i. 1405-ben — általánosan tudták, hogy Gáborján határában alakult ki és így írásos bizonyíték nélkül is vissza lehetett szerezni. A falu tehát a XIV. század végénél nem volt régebbi s keletkezése a törököktől veszélyeztetett balkáni területekről Magyarország felé akkor meginduló beszivárgással állhat kapcsolatban. Tótfalu kialakulásával teljesen befejeződött a Gyóvad nemzetség által megszállott terület népesedése, sőt az aránylag kis birtokon sok is lehetett a település, mert előbb Tótfalu, majd Keresztúr Gáborjánba olvadt. Tótfalu esetében a népes magyar község és az esetleg még idegen elemeket őrző kis telep összeolvadása a gyors és teljes elmagyarosodást kellett, hogy eredményezze.

A Gáborján határában kialakult falvak továbbra is nagybirtokosok tulajdonában maradtak s végül a Hunyadiak debreceni uradalmában találták meg helyüket.⁸⁶ A gazdák változása tehát nem jelentette egyben a jobbágynépeség életlehetőségének szűkülését. A terület nemzetiségi arculatát a Gyóvadok által telepített falvak határozták meg. A magyar községek között Tótfalu délszlávjainak a sorsa csakis a beolvadás lehetett,

⁸⁰ Zichy, I. 570., 598., 602. l.

⁸¹ Héderváry, I. 131. l.

⁸² Komáromy A.: Dózsa nádor és a Debreczeni család c. cikkében (Turul, 1891. l. és 67. és k. l.) az utolsó Debreczeni halálát 1404-re teszi, de nem nevezi meg az adatot, melynek alapján erre a megállapításra jutott.

⁸³ Héderváry, I. 126. l.

⁸⁴ Héderváry, I. 131. l. „prope villam Thotfalu noviter penes dictum monasterium in metis ipsins (se. Gáborján) locatam...”

⁸⁵ Átírva az előbbi oklevélben. L. Zichy, I. 598. l.

⁸⁶ 1459: Kállay, XV. E. III. 808. — 1460: Dl. 30040. — 1472: Muz. törzs. 14. — 1477: Dl. 17907.

ami a XVI. század elejére megtörtént. Mindhárom falu neve magyar, lakosságuk is magyar volt. A délvidéki beszivárgás azonban Szentpéterszegen is megfigyelhető, de ott más forrásból táplálkozott. A debreceni uradalom s vele Szentpéterszeg is már 1411 előtt Lázárevics István rác despotáé volt.⁸⁷ A despoták birtoklása megkönnyítette és ide irányította a délvidékiek bevándorlását. Ezzel magyarázhatjuk, hogy 1473-ban Szentpéterszegen három Myttrozy (Mitroviczi?), három Rác, egy Horváth, egy Balkó nevű jobbágyot és 1520-ban Orsova határ-részt találunk.⁸⁸ A falucsoportra nincsenek XVI. századi adataink, de a középkori névsortöredékek is kétharmad részben magyar neveket tartalmaznak, a bizonytalan nevűek pedig a beolvadásra mutató Tóth, Rác, Oláh stb. és a latin alakú nevek-ből kerülnek ki. Idegen nyom csupán Szentpéterszegen van, a szláv Balkó.⁸⁹ A személynevekből nyert nemzetiségi képet a földrajzi elnevezések bizonyosságával korrigálhatjuk. Az ismertes 16 határnév közül 14 kétségtelenül magyar, egy bizonytalan, de mindén valószínűség szerint szintén magyar, idegen pedig a szláv Orsova.⁹⁰

	Középkori személynév			Földrajzi nevek		
	M.	I.	B.	M.	I.	B.
Gáborján —————	39	—	11	7	—	1
Keresztúr —————	13	—	1	—	—	—
Szentpéterszeg ————	42	1	12	7	1	—
Tótfalu —————	6	—	5	—	—	—
	100	1	29	14	1	1

5. A Berettyó és Sebeskörös közti területen megtelepedett nemzetségek közül a legnagyobb szerep a Hontpázmányoknak jutott. Elbeszélő kútfőink egyöntetűen állítják, hogy a nemzetség ősei Szent István uralma kezdetén bejött délnémet lovagok voltak, akik a pogány lázadások leverésénél nyújtott segítségükkel megnyerték a király bizalmát. Későbbi uralkodóink is gazdag adományokkal halmozták el őket. A korán elterebélyesedett nemzetség egyik települési vidéke, Nyitrán és Honton kívül, éppen Bihar és Szabolcs megye volt.⁹¹ Adatok hiányában pontosan nem állapítható meg, hogy mikor vetette meg meg-nyénkben a lábát, de az ágak egymáshoz való viszonyából látszik, hogy nagyon korán, talán a XI. század végén vagy a következő elején. A XIII. század végén ugyanis a bihar-szabolcsi-ág és a nemzetség többi ága között már semmi kapcsolat sem

⁸⁷ Zichy, VI. 146. l.

⁸⁸ 1473: Dl. 28310. — 1520: Dl. 26681.

⁸⁹ Kniezsa I. szíves közlése.

⁹⁰ Kniezsa I. szíves közlése.

⁹¹ A nemzetség történetére l. Karácsonyi: Nemzetségek, II. 182. és k. l.

vehető észre, az előbbinek külön monostora is volt a Várad melletti Szentjánoson.⁹² Az ágon belül pedig megkezdődött a családok és a vagyon elkülönülése.

Az első szálláshely Bolcs környéke, mert ahhoz, mint az idekerült közös ős szerzeményéhez valamennyi tőle származó családnak volt jussa. Birtokoltak itt az Újhelyieken, Zóvárdfiakon, Védieken, Endrédiéken kívül a Czibakok és Panaszi Pázmányok is.⁹³ Az ország gyéribben lakott keleti részén nagy lehetőségek nyíltak a Hontpázmányok számára, amiket azok igyekeztek is kihasználni. Birtokaik nyomon követték a magyarság terjeszkedését. Még a XII. század közepe táján tekintélyes területet szereztek Várad alatt a Sebeskörös és Hévjó mellékén és itt épült fel monostoruk. A Sebeskörös mentén felfelé haladva a századfordulón Czéczke környékén kaptak a királytól birtokot, melyen később a Czibakok ú.n. erdőháti uradalma alakult ki. Berettyómenti terjeszkedésük első állomása Esztár és Nagymarja. Az Újhelyi-alág őse a XIII. század első felében megszerezte az omladozó királyi gazdaságból Királyi és Fancsika környékét s ezzel a nemzetség eljutott egészen a megye határáig.

Első telepük, Bolcs, a XII. század elején keletkezhetett. A korai megülés a vezető szerepet a községnek mindvégig biztosította. A település régiségét és nagyságát olvashatjuk ki abból, hogy már a XIII. században két kőtemploma volt,⁹⁴ a XIV. századra pedig két új falu vált ki belőle.⁹⁵ Városias jellegű telep maradt. Jelentőségét és fejlődését az itt keresztülmenő fontos útvonal biztosította.⁹⁶ Határában alakult ki a XII. század második felében Berettyószentmárton. A birtok egyik részének önállósulására itt határozott írásbeli adatunk van. A falut és egyházát, melytől nevét kapta, 1213-ban említik először.⁹⁷ A község tehát jóval korábban keletkezett. Valószínűleg már ekkor különvált Bolcstól és önálló életet kezdett. A fejlődést a tatárjárás szakíthatta ketté és a falu elnéptelenedve, ismét az anyaközség része lett, mellyel határa addig is közös és osztatlan volt. Még 1323 előtt is lakóitól elhagyottnak mondja egy oklevél.⁹⁸ A XIII. század végén Bolcshidának a Berettyón túl levő részét birság és hozomány címén Barsa nembeli Miklós kapta meg.⁹⁹ Nemsokára azután, hogy a birtok két része más-

⁹² Komáromy A.: A szentjánosi monostor Biharban. (Századok, 1893. 875. 1.)

⁹³ 1274: Fejér, V/2. 227. 1. és Ujh. Dl. 38126. — 1321: Ujh. Dl. 38141. — 1356: Dl. 37180. — 1440: Ujh. Dl. 38278. — 1451: Dl. 26611.

⁹⁴ 1323: Ujh. Dl. 38143.

⁹⁵ Dl. 37180.

⁹⁶ 1470: Dl. 30469. — 1493: Dl. 32514.

⁹⁷ VárReg. 23.

⁹⁸ Dl. 37180.

⁹⁹ Dl. 29041.

más család kezébe jutott, sor került a határ megosztására is. Ez azonban nem ment simán. A Hontpázmányok és Barsák hosszú perbe bonyolódtak, hogy vajjon Szentmárton és Bolcs-hida egy vagy két falunak tekintendő-e. A pereskedés eredményeképpen a település Végleg ketté hasadt. A Mindenszentek tiszteletére emelt templom körüli rész megtartotta a Bolcs-hida nevet, Szent Márton temploma mellett pedig kialakult az új falu. A XII. század második felében még két községet alapítottak Bolcs határában: Szomajomot és Újlakot. Mindkettő kétségtelenül a közös őstől szerzett birtok határain belül épült fel, mert a nemzetség két egymástól különvált ága, az Újhelyi és Panaszi Pázmány-ág együtt bírt benne.¹⁰⁰

Terjeszkedésük egyik iránya a Berettyó mente volt. Ősi birtokukat a XIII. század végére kis megszakítással egész az Ér és Berettyó találkozásáig nyúló falusorral egészítették ki, amely még a tatárjárás előtt jutott a kezükre. Alapos okunk van hinni, hogy a Hontpázmányok a királyi uradalom rovására gyarapodtak és a Guszár-Nagymarja közti községeket már kialakulva kapták meg. A birtokokat a Battyáni-Czibak ág közös őse szerezte, mert csupán a tőle származó Battyáni, Czibak és Esztári családok osztozkodtak rajtuk.¹⁰¹ Ha az Esztáron 1215-ben birtokos Mihály¹⁰² és a Czibakok családfáján szereplő Mihály,¹⁰³ Szalócz apja egy személy, akkor feltételezhető, hogy a falvakat már a XIII. század legelején megszerezték. A század végén ugyanis az említett Mihály fia Szalócz birtokos a községekben.¹⁰⁴ Közülök Esztár és Guszár a legrégebb. Mindkettőnek a neve szláv¹⁰⁵ és első lakói a Berettyónak ezen a szakaszán másutt is megfigyelhető honfoglaláskori néptörődékből kerülhettek ki. Esztár a királyi uradalomból teljes egészében a Hontpázmányok tulajdonába ment át, de Guszáron osztozkodniok kellett Valószínűleg a váncsodi nemesekkel. A XIII. századi váradi püspöki tizedjegyzék külön felsorolja Szalócz comes Guszárját és Váncsodját és külön csak Guszárt és Váncsodot.¹⁰⁶ Azt hisszük, hogy ez nem véletlen: így akarták megjelölni a két falu más-más kézen levő részét. Ez a másik birtokos pedig hihetőleg a Váncsodi család volt, melyről 1337. óta vannak adataink.¹⁰⁷ A Váncsodiak birtokjoga a Hontpázmányoknak tett adományt megelőző időben gyökerezik és származásukra nézve valószínűleg conditionarius nemesek

¹⁰⁰ 1356: DL 37180.

¹⁰¹ 1341: Bánffy, II., iktári Bethlen, VI. R. f. 87. No. 100. — 1426: u. o.

No. 10. 1458: DL 29288.

¹⁰² VárReg. 125.

¹⁰³ Karácsonyi Nemzetségek, II 220. 1.

¹⁰⁴ 1291: Jakubovich, 222., 223., 299. 1.

¹⁰⁵ Kniezsa I. szíves közlése.

¹⁰⁶ Jakubovich, 223., 298., 299. 1.

¹⁰⁷ 1337: Várad. Múzeum.

voltak. Az említett három községgel szemben a Hontpázmány birtokok népeinek cselekvő szerepet kell tulajdonítanunk Dusnok és Új- vagy Nagymarja alapításánál. Újmarja határát a Czibakok ősei kaphatták a királyi ispánság birtokai közül, de mivel ugyancsak itt a megye egyik legrégebbi nemzetségének, az Ákosoknak, is volt egy Marja nevű faluja,¹⁰⁸ lehetséges, hogy leánynegyed, hozomány, stb. címén jutottak hozzá. Nagymarját azonban minden jel szerint a Hontpázmányok jobbagyái ülték meg, legkésőbb a XIII. század második felében. Közelebbi adatok hiányában is az ő alapításuknak kell tartanunk a rövidéletű Dusnokot, mert 1215-ben a szentjánosi monostoruknak volt a birtoka.¹⁰⁹

Az előbbi falusornál korábbi szerzeményük a Várad alatti birtokuk. Bolcs után kb. egy félszázaddal, tehát a XII. század első felében, kaphatták az akkor még nagy kiterjedésű királyi uradalomból. A korai megszerzés mellett szól, hogy itt — Szentjánoson — épült fel a nemzetség bihar-szabolcsi ágának a közös monostora, az e mellett kialakult falvakon pedig az ágból származó összes családok osztozkodtak. A legnagyobbik részt, minthogy Bolcsról lemondtak, a Battyáni, Czibak, Esztári családok kapták; Panasz és Tóttelek a Panaszi Pázmányoké lett, Gyáránhoz és Palotához pedig az Újhelyieknek volt jussuk.¹¹⁰ Bolchida környéke lakatlanul jutott az idekerült ős kezére, a Sebeskörös benépesedett völgyszájánál fekvő terület azonban már az adományozás előtt sem volt teljesen emberi település híján. A két parton Palotáig húzódó nagy tölgyes valamikor királyi vadászterület lehetett és az itt szolgálatot teljesítő népek lakhatták Vadászt. Később, a várispánság bomlása idején kerekítették ki birtokukat Bors felé Németi határával, melyet szintén a királyi uradalom telepített a XII. században.

Az új birtokosok első saját alapítású falujának Szentjánost tartjuk. Itt állott a közös monostor, melyről 1215-től kezdve vannak okleveles adataink.¹¹¹ Kialakulását nyugodtan tehetjük a XII. század derekára. Nemsokkal ezután keletkezett¹¹² szintén a Sebeskörös jobbpartján Panasz, mely az alágak osztozkodása után a Pázmány familia fészke lett. A század második felében indult meg a balparti birtokrész benépesítése. Ennek a folyamatnak köszöni létét Palota és Gyárán, melyek körülbelül egy időben épültek. Palota a Körös és Hévjó összefolyásánál lévő zugban települt meg. A leleszi prépostság 1214-re keltezett birtokösszeírása említ a szomszédos

¹⁰⁸ 1291: Jakubovich, 222., 299. l.

¹⁰⁹ VárReg. 125.

¹¹⁰ 1334: Ujh. Dl. 38148. — 1356: Ujh. Dl. 38168., 38201. — 1368: Eszt, prim. lvt. T. 24.

¹¹¹ VárReg. 125., 364.

¹¹² 1214: VárReg. 111.

Micskén bizonyos palatiumot.¹¹³ A megbízhatatlan másolatban fennmaradt oklevélből azonban nem egészen világos, hogy vajon egy nagyobb épületről, palotáról vagy pedig Palota községről van-e szó. Úgy látszik, hogy valami nagyobb szabású, fényesebb épület állott itt, amelyről a falu nevét kapta. A XIII. század második felében valóban volt itt a Hontpázmány nembeli Dersnek vára, mely a Geregyék lázadásakor a királyhú urak erősségéül szolgált.¹¹⁴ Gyáránt azért tartjuk a nemzetség alapításának, mert a berettyómenti falvakat bíró Újhelyi-ágó volt. A birtoktest peremén lévő község a XIV. század végén levált a Hontpázmány falvak tömbjéről és előbb a Csákyaké, majd pedig a kisenemes Kecsetieké lett.¹¹⁵ A XIII. század első felében kialakult Mindszenttel befejeződött a balparti sáv népesedése.

Panasz határában a XIV—XV. század fordulóján még egy falu keletkezett, de ezt már nem az odavaló magyar jobbágyság ülte meg: Tóttelek. Mivel határozott tudósításunk van a török elől menekülő délszlávoknak másutt, Gáborján környékére való telepítéséről, hihetőleg itt is délszláv településsel állunk szemben. Gyéres kialakulásához a Hontpázmányoknak nem volt semmi közük, mégis itt tárgyaljuk, mert később ők szerezték meg és fészke lett a Czibak család egyik ágának. A királyi uradalom alapította a XIII. század előtt.¹¹⁶ A várispánságból az Ákos nemzetség erdélyi ága kapta meg, később pedig a Czibakokhoz került.¹¹⁷

A Hontpázmányok eredeti településterülete majdnem teljesen megmaradt az utódaik kezén. A megye más részein vagy idegen vármegyékben fekvő birtokaikat nem számítva is, mindegyik család nagybirtokosnak tekinthető. Kivétel talán az Újhelyi-ág. A falvaikban élő jobbágyság sorsa tehát úgy alakult, mint általában a nagybirtokon szokott. Ettől az iránytól csak azoknak a községeknek a fejlődése tér el, melyek időközben más birtokosokhoz kerültek. Legkorábban azt a két falut vesztették el, melyek teljesen sohasem voltak az övék: Guszárt és Váncsodot. A beházasodott új családok mellett háttérbe szorultak az ősi központban, Bolcson, de főként Gyáránban. Ezekben a falvakban a határ egyrésze a szaporodó nemesiség kezébe került, bár a lakosság nagyobbik fele továbbra is jobbágy maradt.

Arra a kérdésre, hogy milyen nemzetiségű telepések rakták le a községek alapjait, a falunevek nem adnak megbízható

¹¹³ Jvári t. lvt. Lel. rész. 1334. é. á. i. „quarta pars in Mycusa cum palatio”. Hibásan Fejér, III/1. 153. és 471. l.

¹¹⁴ 1279: Wenzel, XII. 250. 1. Deerspalataya castrum.

¹¹⁵ 1334: Ujh. Dl. 38148. — 1388: Uja. Dl. 38131. 1416: Esterh. R. 47. C. 11.

¹¹⁶ 1221: VárReg. 285.

¹¹⁷ 1326: Anjou, II. 243 l.

választ. A XIV. század elején a nemzetség birtokában lévő 17, a később települt Tóttelekkel 18, falu közül csak 11-nek a neve feltétlenül magyar, három bizonytalan,¹¹⁸ de minden valószínűség szerint szintén magyar, kettő határozottan szláv,¹¹⁹ kettő pedig magyar ugyan, de idegen településre utal.¹²⁰ Esztár és Guszár első lakói itt talált szláv töredékek lehettek, Németi is még a nemzetségi birtoklás előtt települt meg. Így tehát a nemzetség által telepített falvak közül csak a késői délszláv Tóttelekről mutatható ki, hogy idegenek ülték meg. A fennmaradt középkori jobbágy- és határnevekből már hitebb kép bontakozik ki. A XVI. századi névsortöredékekben 206 magyar névvel szemben 36 bizonytalan, de nagyrészt szintén magyarnak tekinthető név áll. Ilyen határozott tanuságtétel után nem férhet kétség hozzá, hogy a Hontpázmányok birtokait teljesen magyar jobbágyság ülte meg, melyben az itteni vagy idevetődött idegen töredékek hamarosan felolvadtak.

	Személynevek					Földrajzi	
	középkori			XVI. századi		nevek	
	M.	I.	B.	M.	B.	M.	B.
Bolcs	2	—	—	7	1	4	—
Dusnok	—	—	1	—	—	—	—
Esztár	8	1	2	2	1	4	—
Gusztár	1	—	—	17	—	—	—
Gyárán	6	—	—	8	1	—	—
Gyires	2	—	3	—	—	—	—
Nagymarja	1	—	1	54	13	5	3
Mindszent	1	—	1	11	4	—	—
Németi	—	—	—	—	—	1	1
Palota	1	—	—	3	—	—	—
Panasz	1	—	—	15	1	—	—
Szentjános	—	—	—	31	2	—	—
Szentmárton	45	—	17	—	—	—	—
Szomajom	—	—	—	4	—	—	—
Tóttelek	—	—	—	—	—	2	—
Újlak	—	—	1	13	3	—	—
Vadász	—	—	—	21	5	—	—
Váncsod	14	—	5	20	5	—	—
	82	1	31	206	36	16	4

¹¹⁸ Gyárán, Panasz, Szomajom. — Kniezsa I. szíves közlése.

¹¹⁹ Esztár, Guszár. — Kniezsa I. szíves közlése

¹²⁰ Németi és Tóttelek.